

અશ્વધાટીકાવ્ય

નીલાંજના સુ. શાહ

પ્રસ્તાવના

‘અશ્વધાટીકાવ્ય’ નામનું ૨૬ શ્લોકોનું આ લઘુકાવ્ય તાંજોરના જગન્નાથ પંડિતે રચેલું છે. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકર વડે સંપાદન પામેલ ‘સુભાષિત રત્નાકર’ નામનો સુભાષિતસંગ્રહ જે ઈ.સ. ૧૮૭૨માં મુંબઈમાં પ્રકાશિત થયો છે,^૧ તેમાં આ કાવ્ય સચવાયું છે. આ કાવ્ય પર કૃષ્ણ નામના પંડિતે રચેલી ‘દર્પણ’ નામની વ્યાખ્યા પણ તેની સાથે જ પ્રકાશિત થયેલી છે.

આ કાવ્યનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્યને સાંસારિક વિષયોમાંથી પાછો વાળી ईશ્વર તરફ અભિમુખ કરી તેને આત્મકલ્યાણના પંથે પલ્લવા માટે પ્રેરવાનો છે.

આ કાવ્યના કર્તા જગન્નાથ પંડિત એ તાંજોરના મરાઠા રાજા સરફોજી (ઈ.સ. ૧૭૧૨-૧૭૨૭)ના રાજકવિ હતા.^૨ તેમણે આ કાવ્યમાં દેવી-પાર્વતીને ‘તજ્ઞાપુરેશિ’ એમ જે સંબોધન કર્યું છે તે આ બાબતનું સમર્થન કરે છે- ‘જ્ઞાનવિલાસ’ અને ‘શરભરાજવિલાસ’ નામની બે સંસ્કૃત કૃતિઓના કર્તા જગન્નાથ અને આ કૃતિના કર્તા જગન્નાથ એક હોવાનો સંભવ છે કારણ કે તે જગન્નાથ પણ તાંજોરના આ સરફોજી રાજાના સમયમાં થઈ ગયા જણાય છે.^૩

કવિએ પોતે આ કાવ્યના અંતમાં કહ્યું છે તેમ તેમણે સહુને ગમે તેવું આ કાવ્ય પોતાના પુત્ર રામની ઇચ્છાપૂર્તિને માટે રચ્યું હતું. આ કાવ્યના કર્તા વિશે બીજી ખાસ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ કાવ્યનો પ્રત્યેક શ્લોક સંસ્કૃત ભાષા પરના તેમના પ્રભુત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ અને પાર્વતીને વર્ણવતા શ્લોકોમાં જે અનેક પૌરાણિક સંદર્ભો આ જગન્નાથ પંડિતે

૧. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકર (સં), સુભાષિતરત્નાકર (ચતુર્થ સંસ્કરણ, મુંબઈ-૧ ઈ.સ. ૧૯૧૨), પૃ. ૩૧૬-૩૩૦.

૨. Ludwick Sternbach, Mahasubhāṣita Saṁgrahaḥ, Vol.I. (First Edition, Delhi, 1974 Intro. pp. LXXXII-IV.

૩. M.Krishnamāchariar. History of Classical Sanskrit Literature (Third Edition Delhi, 1974), p. 241, 245.

વળી લીધા છે, તે પરથી એમણે ધામિક ગ્રંથોનો ખાસ કરીને પુરાણોનો ઝંડો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. સાંપ્રદાયિક રીતે તેમનો દૃષ્ટિકોણ અતિ ઉદાર જણાય છે કારણ કે તેમણે એકસરખા ઉત્કટ ભક્તિભાવથી રામ, કૃષ્ણ, શિવ અને પાર્વતીનું સ્તુતિપૂર્વકનું વર્ણન કર્યું છે, તેમ છતાં આ કૃતિમાં શિવ અને પાર્વતીને લગતા શ્લોકો પ્રમાણમાં વધારે છે. તે પરથી તેઓ શિવભક્ત હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

આ ભક્તિસભર કાવ્યને કવિએ 'અશ્વધાટીકાવ્ય' એ શીર્ષક કેમ આપ્યું એ વિશે કવિએ કે કાવ્યના ટીકાકારે સહેજ પળ અળસાર આપ્યો નથી. આ કાવ્યની લગભગ પ્રત્યેક પંક્તિએ વિવિધ અનુપ્રાસ આવે છે તેથી આ કાવ્યના લયને ઘોડાની ધનગનતી ચાલ સાથે સરખાવીને અશ્વધાટી (ઘોડાની ચાલ જેવું) એવું નામ આપ્યું હોય એ શક્ય છે.

આ કાવ્યનો અંતિમ શ્લોક (નં.૨૬) અનુષ્ટુપ્ વૃત્તમાં રચાયો છે અને બાકીના ૨૫ શ્લોક ૨૨ અક્ષરના મત્તેભ નામના અપ્રસિદ્ધ છંદમાં રચાયા છે. તેનું ગણમાપ ત, ભ, ય, જ, સ, ર, ન, ગા છે. એ નોંધપાત્ર છે કે આ છંદનું નામ છંદ:શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં મળતું નથી પણ શ્રીકૃષ્ણ કવિની 'મન્દારમરન્દચમ્પૂ' નામની કૃતિમાં તેનું લક્ષણ મળે છે : **મત્તેભાઘ્યં તભયજસરનગયુક્તં સ્વરાર્વફણિભિન્નમ્.**^૪ સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ભાગ્યે જ પ્રયોજાતા આ દીર્ઘ છંદને આ કાવ્યમાં કવિએ સફળપણે પ્રયોજ્યો છે તે બાબત તેમની છંદ પરની પકડ દર્શાવે છે.

આ કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકમાં રામચંદ્રને ભજવાનું કહ્યું છે. બાકીના ૨૪ શ્લોકોમાં શિવને લગતા દસ શ્લોકો છે.^૫ પાર્વતીને લગતા આઠ શ્લોકો છે.^૬ જ્યારે કૃષ્ણ, વિષ્ણુ તેમજ નરસિંહ અવતારને લગતા છ શ્લોકો છે.^૭ શ્લોકો સઠંગ આવતા નથી. કવિ મનુષ્યની સાંસારિક બાબતો પ્રત્યેની આસક્તિને

૪. મન્દારમરન્દચમ્પૂ (કાવ્યમાલા ૫૨, પ્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, ૧૯૨૪) પૃ. ૧૯

૫. શ્લોક નં. ૨, ૩, ૭, ૮, ૧૧, ૧૭, ૧૮, ૨૨, ૨૩ અને ૨૫

૬. શ્લોક નં. ૪, ૫, ૬, ૧૩, ૧૫, ૨૦, ૨૧ અને ૨૪

૭. શ્લોક નં. ૯, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૯

વ્યર્થ અને તુચ્છ દર્શાવી પછી રામ, શિવ, પાર્વતી, કૃષ્ણ વગેરેના વિશેષ ગુણોનો વિશેષણો મારફત નિર્દેશ કરી, આત્યંતિક કલ્યાણ માટે તેમને શરણે જવાનું કહે છે.

આ કાવ્યનો ટૂંક સાર નીચે પ્રમાણે છે : કાવ્યના કર્તા ક્યારેક પૌત્રને, ક્યારેક પોતાના મનને સંબોધીને ઉપદેશ આપે છે પણ ચોક્કસ તો તેઓ એ નિમિત્તે સંસારમાં ગળાડૂબ ચૂંપેલા મનુષ્યમાત્રને ઉપદેશ આપે છે. ઘર, પત્ની, પુત્રાદિક વગેરે પરનો માણસનો મોહ અનર્થકારી છે. એ બધા દુન્યવી સંબંધો પ્રત્યે તેમજ વિષયોપભોગો તરફની આસક્તિથી મનુષ્ય સંસારમાં ફસાઈને તેમના દોષોનું ચિંતન કરતો નથી કે આ બધું નાશવંત છે. સ્ત્રીસ્વભાવની ચંચળતા દર્શાવીને, કવિ તેમના પ્રત્યેક આકર્ષણથી દૂર રહેવાની સલાહ પૌત્રને આપે છે અને સ્પષ્ટ કહે છે કે સ્ત્રીઓ સાથેની પ્રેમક્રીડામાં રમમાણ રહેનાર મનુષ્ય પશુ જેવો છે.

દ્રવ્ય મેળવવાની લાલસાથી ચારિત્ર્યહીન લોકો, ऐश्वर्यશાળી રાજાઓ અને ધનથી છત્તી ગયેલા ડહાંધળીઓ - આ બધાની ગુલામી કરીને, તેમના દ્વારા થયેલું અપમાન ખમીને, તેમનો નિર્દય માર ચાઈને પણ મનુષ્ય ચરા અર્થમાં અર્કિચન રહે છે. તે જ પ્રમાણે સંપત્તિ કમાવા મનુષ્ય વિવિધ નગરો અને દ્વીપોમાં રણભ્રમણ કરી, પ્રચ્છન્ન તપ અને તેને પરિણામે થતી અતિવૃષ્ટિ વેઠીને છેવટે તો વૃદ્ધાવસ્થા વહોરે છે. જો તેની પાસે સંપત્તિ હોય તો તે સંપત્તિની રક્ષા કરવા તેને ખૂબ ચિંતા અને સંતાપ વેઠવો પડે છે.

આ બધી આફતોમાંથી ડગરવા, મોહના પ્રપંચની પેલે પાર જવા, યમરાજના ભયમાંથી બચવા અને આ ભ્રમ તેમજ પરલોકનું હિત સાધવા માટે પૌત્રને સમજણ આપી સતેજ થવાનું તથા દુર્જનોનો સંગ છોડી દઈને રામ, કૃષ્ણ, શિવ અને પાર્વતીને શરણે જવાનું કહે છે. પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ આ કવિ વારંવાર કહે છે કે આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે મોક્ષસુખ પામવા માટે નમ્રભાવે પરમાત્માને શરણે જવું એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

આ કાવ્યના પ્રકાર વિશે વિચારીએ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ તેનું સ્વરૂપ ઉપદેશાત્મક કાવ્યનું દેખાય છે, છતાં તેનો વધારે અભ્યાસ કરતાં લાગે છે કે તે સ્તોત્રકાવ્યની વધુ નજીકનું લાગે છે. પોતાના પૌત્રને ઈશ્વરાભિમુખ કરવા

માટે રામકૃષ્ણ શિવપાર્વતી વગેરે દેવોનાં વર્ણન કવિએ ઝૂંડી અને ઉત્કટ ભક્તિથી ભાવવિભોર થઈને કર્યા છે.

આ કાવ્યની શૈલી ગૌડી છે કારણ કે પ્રત્યેક પંક્તિમાં વર્ણાનુપ્રાસ આવે છે. આ અનુપ્રાસ યોજવામાં કર્તાએ પોતાના કવિકસબની ખૂબી દર્શાવવા પ્રત્યેક શ્લોકમાં જુદા જુદા વર્ણોનો અનુપ્રાસ યોજ્યો છે, જે આ કાવ્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. તે ઉપરાંત લઘુ સમાસોનું પ્રાચુર્ય, ઓજ કાન્તિ વગેરે ગુણોનું પ્રાધાન્ય આ બધાં ગૌડ માર્ગનાં લક્ષણો પળ અહીં જોવા મળે છે. એ હકીકત છે કે કાવ્યમાં સઠંગ અનુપ્રાસ યોજવા માટે ઘણીવાર કવિને અપ્રચલિત કે ઓછા પ્રચલિત શબ્દો યોજવા પડે છે, જેમકે રાક્ષસ માટે આશરઃ, કેતકીના છોડ માટે જમ્બાલઃ, દ્રોહ (દૂર) કરનાર દ્રોહા, અને કામદેવ માટે સૂનાસ્ત્રઃ.

આને પરિણામે આ કાવ્ય વ્યાખ્યાગમ્ય બન્યું છે અને કર્તાને સદ્નસીબે આ કાવ્યને સહૃદયો માટે સહેલાઈથી સમજાય તેવું કરનાર કૃષ્ણપંડિત નામના વિદ્વાન ટીકાકાર, કવિ જગન્નાથ પછી થોડા સમયમાં થઈ ગયા છે. તેમણે તેમની 'દર્પણ' નામની અન્વર્થક વ્યાખ્યામાં આ કાવ્યના અધરા લાગતા પ્રયોગોને વિગતવાર અને સારી રીતે સમજાવીને ભાવકો માટે ઉપકારક કામ કર્યું છે. ટૂંકામાં, આ કાવ્યનો આસ્વાદ પૂરેપૂરો માણવા માટે ટીકાની સહાય આવશ્યક બની રહે છે.

કાવ્યના ટીકાકારે 'દર્પણ' ટીકાના અંતમાં પોતાનો સમય સાંકેતિક ભાષામાં આ રીતે જણાવ્યો છે :

ગુણસ્તર્ષિયુક્તે પ્રજાપતિસમાહ્વયે ।

શાકેઽધિમાસે ભાદ્રાચ્ચે ગીષ્મતૌ પ્રતિપત્તિથૌ ।

અશ્વઘાટ્યા દર્પણાખ્યા વ્યાખ્યા કૃષ્ણેન નિર્મિતા ॥

શક સંવત્ ૧૭૯૩ના અધિક ભાદરવા માસના પડવાને ગુરુવારના રોજ આ ટીકા રચાઈ છે. “Indian chronology”માં રજૂ થયેલા ટેબલ નં. ૧૦ પ્રમાણે તે દિવસે ઈ.સ. ૧૮૭૧ના ઓગસ્ટ માસની એકત્રીસમી તારીખ આવે છે. 'અશ્વઘાટી કાવ્ય' અને તે પરની દર્પણ ટીકાને સમાવતા 'સુભાષિતરત્નાકર'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૮૭૨માં પ્રકાશિત થઈ છે, તે પરથી કહી શકાય કે

આ ટીકા રચાઈ તેના બીજા જ વર્ષે તે પ્રાયઃ પ્રકાશિત થઈ હોય.^૮

આશરે નેવું વર્ષ પહેલાં છપાયેલા 'સુભાષિતરત્નાકર'ના જે પાનામાં 'અશ્વધાટી કાવ્ય' અને એના પરની દર્પણ ટીકા- આ બંને છપાયા છે તે પાનાં સાવ જીર્ણ થઈ ફાટી ગયેલાં છે અને આ પુસ્તક હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી ટીકા આ સાથે છપી શકાઈ નથી. આ કાવ્યને સાચવી રાખવા માટે "સુભાષિતરત્નાકર"ના સંપાદકનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. અત્રે આ કૃતિના પ્રસ્તુત સંપાદક દ્વારા કરેલો કાવ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે :

અશ્વધાટીકાવ્યમ્

અઢ્કાદૃતક્ષિતિજમઢ્કાઽનભિજ્ઞશશિશઢ્કાકરાસ્યસુષમં
ટઢ્કારિચાપમનુલઢ્કાઽઽશક્ષતજમઢ્કાઽવરૂષિતશરમ્ ।
ત્વં કામદં વિહિતરઢ્કાઽવનં દનુજકઢ્કાલનોદિનમના-
તઢ્કાય વત્સ ભજ તં કાલમેઘદુગવહંકારહારિવપુષમ્ ॥ ૧ ॥

મા ગા મનસ્ત્વમનુરાગાઽતિભૂમિમુપભોગવનામુમનસા
માગારદારસુતયોગા નર્કિં બત વિયોગાત્મકાઃ પરિણતૌ ।
યાગાદિજન્યપરભાગા અવિગ્રહવિભાગાર્હશૈલતનયં
વેગાદુપા[ર]સ્વ ભવરોગાઽપહં વિધૃતનાગાઽજિનં પુરિપુમ્ ॥ ૨ ॥

વાચા મરન્દમધુમોચા સુધામધુરિમાઽઽચામદક્ષરસયા
હા ચાપલાન્નરપિશાચાનુપાસિતુમનાચાર્કિં નુ યતસે ।
કાચાય મા વિનટ સા ચાઽઽપદત્ર ન સુમોચાગ્રિમા કમપિ તં
પ્રાચામુપાસ્યમભિયાચાઽપવર્ગસુખમાચાર્યમાશ્રિતવટમ્ ॥ ૩ ॥

ખજ્ઞાયિતોઽધિમતિગજ્ઞાપરોઽપિ બત સંજાયતેઽત્ર ધનદં
સંજાઘટીતિ ગુણપુજ્ઞાયિતસ્ય ન તુ ગુજ્ઞામિતં ચ કનકમ્ ।
ર્કિં જાગ્રતી જયસિ ર્કિં જાનતી સ્વપિષિ સિજ્ઞાનનૂપુરપદે
તજ્ઞાપુરેશિ નવકજ્ઞાક્ષિ સાધુ તદિદં જાતુ વા કિમુ શિવે ॥ ૪ ॥

૮. Dr. L.D. Swamikannu 'Indian Chronology' (Madras 1911)
Table X, p. 124.

आटीकसेऽङ्ग ! करिघोटीपदातिजुषि वाटीभुवि क्षितिभुजां
चेटीभवंस्तदपि शाटी न ते वपुषि वीटी न वाऽधिवदनम् ।
कोटीरत्नपरिपाटीभृशाऽरुणितजूटीविधुं तनुलस-
त्पाटीरलिसिमिभधाटीजुषं सुरवधूटीनुतां भज शिवाम् ॥ ५ ॥

पण्डावदग्रिम ! पिचण्डाऽवपूर्तिमनुरण्डाविधेयकुटिलो-
दण्डाविवेकधनिचण्डालगेहभुवि दण्डाऽऽहतिं किमयसे ।
खण्डामृतद्युतिशिखण्डामुपास्व सुरखण्डार्चिताङ्घ्रिकमलां
भण्डासुरद्रुहमचण्डात्मिकां चितिमखण्डां जडात्मसुखदाम् ॥ ६ ॥

गाढा त्वया सपदि राढापुरी वसुनि बाढाऽवबद्धरतिना
सोढा तथा तपनगाढाऽऽतपप्रसररूढाऽतिवृष्टिविततिः ।
मूढाऽपि किं फलमगूढा जरेव शिरसोढा कुतो न विनुतो
द्रोढा जनोर्जनितषोढामुखः समिति वोढा स हाटकगिरेः ॥ ७ ॥

दन्तावलाश्रयभृति चिन्तापरोऽसि बत किं तावता वद फलं
हन्ताऽखिलं क्व च न गन्ता तदेतदथ संतापमञ्चसि परम् ।
त्वं तात ! भावय *दुरन्तारमानवरतं तामसः स्वपिहि मा
संतारकं विनतसंतानकं सपदि तं तावदाश्रय शिवम् ॥ ८ ॥

वन्दारुलोकततिमन्दारपादपममन्दायमानकरुणं
वृन्दावनोदपशुवृन्दाऽवनं प्रणतवृन्दारकं चरणयोः ।
नन्दाऽऽदृतं कुशलसन्दायि तत्किमपि कन्दायितं श्रुतिगिरां
कुन्दाभकीर्तिं मुचुकुन्दार्चितं हृदि मुकुन्दाह्वयं स्मर महः ॥ ९ ॥

क्रोधाऽऽकुलो विगतबोधाऽन्वयोऽसदनुरोधाऽनुगो न भव भोः
साधारणी न खलु बाधा भवस्य भुवि गाधा न मोहवसतिः ।
वेधा गुरुश्च पटुमेधा विभुर्नहि निषेधाय कर्म वितते-
राधाय तात हृदि राधाविटाऽङ्घ्रियुगमाधस्तां व्रज मुदाम् ॥ १० ॥

★ दुरन्ता रमाऽनवरतं ० इति स्यात् ।

नानाविधे जनुषि का नाम सौख्ययुजिरानाकपृष्ठमपि वा
जानासि यद्विषयसूनारुचिर्भवसि दूनाऽऽशयो भृशतरः ।
मानाऽतिगो विहितदानाध्वरादिरिह कीनाशभीतिरहितो
मीनायताक्षमधिगानादरं कलय सूनारजीवनहरम् ॥ ११ ॥

सापायमेत्य वपुरापातरम्यमनुतापादृते सकुतुकं
द्वीपानगाहिषि समीपाऽतिगानकृतभीपातखेदगणनः ।
भूपानसेविषि सुरूपाकृतेऽहह न तूषागमं सुखलवं
गोपाय मां सपदि गोपालधुर्य तव कोपाय नाऽस्मि विषयः ॥ १२ ॥

किं बाल ! न स्फुरति सम्बाधकं भृशविडम्बाऽऽस्पदं परिणतौ
निम्बादितिक्रससम्बाधमत्र ननु बिम्बाऽधराविलसितम् ।
लम्बालकां धुतविलम्बादरां घुसृणजम्बालजालविलस-
द्विम्बामनूनशशिबिम्बाननां सततमम्बामुपास्व सदयाम् ॥ १३ ॥

रम्भादिगाढपरिरम्भादरेण सुचिरं भावतोऽत्र यजसे
त्वं भावयस्व किमु शं भाव्यनेन जड ! सम्भावितक्षयमिदम् ।
स्तम्भादुदित्वरमहंभावतः कलय जम्भारिसंस्तुतपदं
तं भावुकप्रदमदम्भाकुलो नखरसंभारदारितरिपुम् ॥ १४ ॥

रमार्चिताऽङ्घ्रिरभिरामाऽऽकृतिः कृतविरामा सुपूर्वविपदां
कामाऽर्तिहृत् सफलकामा निदेशस्तकामादिनिर्जखधूः ।
भामा हरस्य नुतभामा जपासदृशभा माननीयचरिता
सा मामवत्वखिलसामादृतस्तुतिरसामान्यमुक्तिसुखदा ॥ १५ ॥

माया तवेयमुरुगायाऽविवेकनिधिमायामिनी किमपि मा-
मायासयत्यकृतजायातनूजधनकायादिदोषकलनम् ।
सा यातना तु निरपाया मता जगति हा यामि कं नु शरणं
मांयानिवास परिपाया नवाम्बुधरदायाददेह भगवन् ! ॥ १६ ॥

हारं ददासि कुचभारं जिघृक्षसि च सारङ्गचञ्चलदृशः
सा रन्तुमिच्छति हि जारं निषेव्य तव का रञ्जनेह घटताम् ।

स्मारं विहाय मदमारम्भम्यमनुवारं भज श्रुतिगिरं
सारं महेशमविकारं जनुर्विलयपारं प्रयास्यसि सखे ॥ १७ ॥

नीलाऽलकानयनलीलाविमोहमयकीलालरशजठरे
वेलातिलङ्घमनुवेलावमज्जिरिह ते लाघवाय नहि किम् ।
को लाभ एष इति कोलायितो जयसि हालासमस्थितवयः
कालाऽहितं शमितहालाहलं सततमालानयाऽऽत्ममनसा ॥ १८ ॥

दावाऽनलाचिरिव तावानयं तपति हा वाम्यकृत् कलिरहो
को वाऽपरस्त्वदिह भो वासुदेव ! मम यो वारयेत तमिमम् ।
सेवाविधानभृशहेवाकसिद्धमुनिदेवाऽधुना चरणयो-
र्भावाऽऽनताय शिशुभावाऽऽश्रिताय वितराऽऽवासतां निजमुदाम् ॥ १९ ॥

आशाभरेण निखिलाऽऽशासु धावनमथाऽऽशातकुम्भगिरि वा
क्लेशाऽऽवहं विविधदेशाऽऽटनं द्रविणलेशाय नाऽपि ववृते ।
आशाऽतिदामवितुमाशास्व पाणिधृतपाशामनेकजगता-
मीशामुपासितगिरीशमिहाऽङ्ग ! दिगधीशाऽर्चिताडिन्ननलिनाम् ॥ २० ॥

एषा जरा शिरसि वेषाऽन्यभावकृदशेषाऽऽमयैकवसति-
स्तोषाय सौम्य ! नहि दोषाऽऽलया भृशमपोषाऽऽस्पदीकृतगुणा ।
शेषाऽऽयुषः कुरु विशेषाऽर्हमेतदिह शेषाऽहिकलृप्तधनुषो
रोषाद्यपास्य तनुशोषावहं कलय योषामनङ्गजयिनः ॥ २१ ॥

संसारधन्वभुवि किं सारमामृशसि शंसाऽधुना शुभमते !
त्वं साधु संतनु हितं साहसेन तु नृशंसाऽऽदूतेन किमहो ।
हंसाऽऽशयस्थमतिहंसात्मभासमथ तं सामभिः परिगृणन्
कंसाऽरिवन्धमवतंसायितेन्दुमिह संसाधयाऽर्थमखिलम् ॥ २२ ॥

गेहाऽऽत्मजद्रविणदेहादिकं जनितमोहाऽनुबन्धमवितुं
भो हनिरपि कियतीहाऽपि सुस्थितिमतीहा न ते निजहिते ।
वाहायितोक्षभवदाहाऽपहं सलिलवाहाऽभकण्ठसुषमं
बाहालसन्मृगमनाहार्यसौख्यकरमाहात्यमाभज महः ॥ २३ ॥

વાલીયુતશ્રવણપાલીયુગા લલિતચૂલીવિરાજિબકુલા
 કેલીગતાનુગમરાલીકુલા મધુરમાલીભિરાદૃતકથા ।
 નાલીકદૃકુસુમનાલીકપાણિરિહ કાલીયશાસિસહજા
 તાલીદલાભતનુમાલી સદા ભવતુ કાલી શુભાય મમ સા ॥ ૨૪ ॥

દક્ષાઽધ્વરપ્રશમદક્ષાઽઽગ્રહં વિબુધપક્ષાઽભિપાલનપરં
 લક્ષાઽમૃતદ્યુતિવલક્ષાત્મકં હૃતવિપક્ષાઽઽત્તવિસ્મયકથમ્ ।
 ડક્ષાઽધિરોહિતલક્ષાઽસુરપ્રકરમક્ષામતાશ્રયદયં
 ત્ર્યક્ષાઽઽઘ્યં પ્રણતરક્ષામણિં પ્રણયિયક્ષાઽધિપં સ્મર મહઃ ॥ ૨૫ ॥

રામનામ્નઃ સ્વપૌત્રસ્ય કામનાપૂરણોત્સુકઃ ।
 અશ્વઘાટી જગન્નાથો વિશ્વહૃદ્યામરીરચત્ ॥ ૨૬ ॥

ઇતિ પ્ણિડતેન્દ્રજગન્નાથવિરચિતમશ્વઘાટીકાવ્યં સંપૂર્ણમ્ ।

૧. હે વત્સ ! આતંકની નિવૃત્તિ અર્થે અંકમાં બીરાજેલાં સીતાજીવાળા, લાંછનવિહોળા ચંદ્ર જેવી મુખકાંતિ ધરાવનારા, ટંકાર કરનારા ધનુષ્યવાળા, લંકાના રાક્ષસોના ધામોથી નીકળેલા લોહીના ડાઘથી ચ્ચરડાયેલા બાળવાળા, મનોરથોના પૂર્ણહાર, દીનોના રક્ષણકર્તા, દનુજના કંકાલોને ફેંકનારા, કાલમેઘના અહંકારને હરનારા એવા રામચંદ્રના શરણે તું જાણે.

૨. હે મન ! ઉપભોગોનો સંતોષ મેળવવા માટે, તું અનુરાગને છેલ્લે પાટલે ન પહોંચી જઈશ. ઓરે ! લક્ષ્મી, ગૃહ, પત્ની, પુત્ર વગેરેના સંયોગો પણ છેવટે તો શું વિયોગસ્વરૂપના નથી હોતા ? તેમજ યજ્ઞ વગેરેથી જન્મતા ઉત્કૃષ્ટ ભાગ પણ એવા જ છે. જે શરીરે પણ શૈલતનયાથી જુદા નથી તેવા ભવરોગહારક નાગચર્મધારી, ત્રિપુરારિ (શિવની) શીઘ્રતાથી ઉપાસના કર.

૩. હાય ! હે અનાચારી મન ! મકરન્દ, મધુ, કેળ અને અમૃતની મીઠાશનો આસ્વાદ કરવામાં કુશળ એવી રસવાળી વાણીથી, મૂર્ખતાને લીધે, નરપિશાચોની ઉપાસના કરવા કેમ મથ્યા કરે છે ? કાચ (ધનાદિ તુચ્છ વસ્તુઓ) માટે નાચ ન કરીશ. નિરતિશય દુઃખ આવનારી મહાન આપત્તિ (મરણાદિ) કાંઈ સહેલાઈથી ટાળી શકાય તેવી નથી. માટે તું તે અનિર્વચનીય,

પ્રાચીનો દ્વારા ઉપાસના કરવા યોગ્ય રહેલા, વડને આશરે રહેતા આચાર્ય (દક્ષિણમૂર્તિ શિવ) પાસે મોક્ષના સુખની યાચના કર.

૪. કુંઠિત બુદ્ધિવાળો, દારુના પીઠામાં આસક્ત, એવો મનુષ્ય પણ અહીં તાલેવંત થાય છે, જ્યારે ગુણોના ભંડાર જેવા મનુષ્યને એક ચળોટી જેટલું પણ સોનું મળતું નથી. જ્ઞાંઝરથી રણકતાં ચરણોવાળી, તાંજોરની અધિષ્ઠાત્રી, તાજાં કમળો સમાં નેત્રો ધરાવતી હે, દેવી તું જાગતી રહીને જીતી રહી છે ? જાણી જોઈને ડંધે છે ? હે શિવે ! આ બધું શું યરેયર સારું છે ?

૫. હે અંગ ! તું હાથી, ઘોડા, પાયદળથી સેવાતી રાજાઓની ઉદ્યાનભૂમિમાં નોકર બનીને ભમે છે, છતાં નથી તારા શરીર પર ઢાંકવાનું વસ્ત્ર કે નથી તારા મોંમા પાન ! મુકુટના રત્નોની શ્રેણીથી જેમની જટામાંનો ચંદ્ર ખૂબ લાલ રંગનો થયો છે તેવી ચંદનના લેપથી શોભતા શરીરવાળી, હાથીના જેવી ચાલવાળી, દેવવધૂઓથી સ્તુતિ કરાતી, શિવા(પાર્વતી)ની ભક્તિ કર.

૬. હે પંડિતશ્રેષ્ઠ ! ઉદરભરણને અનુલક્ષીને તું વેશ્યાઓના કહ્વાગરા, કપટી, માથાફરેલા અવિવેકી, ધનવાન રૂપી ચાંડાળોના ઘરની ભૂમિ ઉપર લાઠીના પ્રહાર શા માટે ખાય છે ? હે જડ ! અર્ધચંદ્રથી શોભતા મસ્તકવાળી, દેવાના સમૂહો જેના ચરણકમળને પૂજે છે એવી ભંડાસુરની શત્રુ, કોમલ સ્વભાવવાળી, અઘંડ, ચિદ્રૂપિણી અને આત્માને સુખ આપનારી દેવીની તું ઉપાસના કર.

૭. ધન ઉપર અતિશય આસક્તિવાળો, તેં રાઢાપુરી (બંગાળની એક નગરી)માં પ્રવેશ કર્યો, તેવી રીતે સૂર્યના પ્રચ્છન્ન તાપના પરિણામરૂપ અતિવૃષ્ટિના જ્ઞાપટ્યં પણ તે સહન કર્યાં. રે મૂઢ ! તેમ કરીને પણ તને શું ફળ મળ્યું ? ઊલટું, યુલટું દેખાઈ આવતું ઘડપણ જ માથે વહોર્યું. તો પછી જન્મના દુઃખના હસનારા, કાર્તિકેયના પિતા અને સંગ્રામમાં મેરુપર્વતના ધારક પરમેશ્વરની સ્તુતિ તેં કેમ ન કરી ?

૮. હાથી, ઘોડા વગેરેની ચિંતામાં તું પરોવાયેલો રહે છે. અરે ! તેનાથી તો તને શું ફળ મળ્યું તે કહે, અરે ! આ બધું ક્યાંય જતું તો નહીં રહે ને, એવો ભારે સંતાપ તને પીડે છે, હે તાત ! આ બધું કાયામ યરાબ પરિણામ

લાવનારું છે, એવી ભાવના કર. તમોગુણવાળો થઈને ઝંઘીશ મા. જલદીથી તે સારી રીતે તારનાર, ભક્તો માટે કલ્પવૃક્ષ સમા, શિવને શરણે તું જા.

૯. વંદનશીલ લોકોના સમૂહ માટે મંદારવૃક્ષ સમા, સતત વહેતી કરુણાવાળા, વૃંદાવનમાં વસતાં પશુઓના રક્ષણહાર, જેમનાં ચરણોમાં દેવો પ્રણામ કરે છે તેવા, નન્દ વડે સન્માનિત, કલ્યાણ કરનારા, શ્રુતિવચનોના અનિર્વચનીય મૂલરૂપ, કુન્દ જેવી શુભ્ર કીર્તિવાળા, મુચુકુન્દ વડે પૂજાયેલા, મુકુંદ નામના તેજનું (તું) હૃદયમાં સ્મરણ કર.

૧૦. હે દીકરા ! ક્રોધથી આકરા થઈને, જ્ઞાનને પંથે પલ્લવાની સમજણ છોડીને, દુર્જનોના આગ્રહને અનુસરીશ મા, કારણકે સંસારની પીડા સામાન્ય નથી, તે જ પ્રમાણે આ મોહની પ્રપંચલીલા પણ સહેલાઈથી પાર કરી શકાય તેવી નથી. ગુરુ બ્રહ્મા અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પરમેશ્વર પણ કર્મના (સુખદુઃસ્વરૂપ) વિસ્તારને રોકવા સમર્થ નથી. માટે તું રાધાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણના ચરણયુગ્મને હૃદયમાં ધારણ કરી મોક્ષસુખોના આનંદને પામ.

૧૧. સ્વર્ગની સપાટીથી માંડીને અનેક પ્રકારના જન્મોમાં સુખનો યોગ કેવો (નામનો) હોય છે ? તું જાણે છે કે વિષયોમાંથી ઝડ્ઝડવતા ભોગોમાં રુચિ રાખીશ તો અંતઃકરણથી અતિશય દુઃખી થઈશ. માટે તું અભિમાનથી ઉપર ઊઠીને, દાન યજ્ઞો વગેરે કરીને, યમરાજના ભયથી રહિત થઈને, મીન જેવા નેત્રવાળા, ગાનપ્રિય, કુસુમાયુધના પ્રાણને હરનાર સદાશિવને ભજ !

૧૨. આ નશ્વર ક્વચિત જ સુખદાયક એવા શરીરને પામીને, પસ્તાયા વિના, ભય, પતન. કે થાકની પરવા કર્યા વગર મેં કુતૂહલથી નજીક અને દૂરના દ્વીપોને खेड्या છે. હે સ્વરૂપવાન આકૃતિવાળા ! મેં રાજાઓને આરાધ્યા છે, અરે રે ! પણ સહેજે સુખ લાધ્યું નહીં. હે ગોપાલ ધુરંધર ! મારું તત્કાલ રક્ષણ કરો. મારા પર ક્રોધ ન કરશો.

૧૩. ઓ બાલક ! બિંબ જેવા અઘરવાળી સ્ત્રીઓનો વિલાસ અંતે લીમડા વગેરેના જેવો કડવા રસથી ભરેલો, અત્યંત વાધક અને છેતરામણો નથી લાગતો ? તેથી લાંબી લટોવાળી, ભક્તોનું રક્ષણ કરવામાં વિલંબ ન કરનારી, કેસરી કેતકીના ફૂલો જેવા હોઠવાળી, પૂર્ણચંદ્ર જેવા વદનવાળી,

દયાલુ અંબાદેવીની તું સતત ઉપાસના કર.

૧૪. તું સ્વર્ગની રમ્ભા વગેરે (અપ્સરાઓ)ના ગાઢ આલિંગનની આશાથી લાંબા વખત સુધી ભાવપૂર્વક યજ્ઞ કરે છે, પણ હે જડમનુષ્ય ! તું વિચાર કર કે આનાથી શું સુખ મળવાનું છે ? આ બધું નાશવંત છે માટે દંભરહિત થઈને સ્તંભમાંથી પ્રગટેલા, ઇન્દ્ર વડે સ્તુતિ કરાયેલ ભક્તોનું કલ્યાણ કરનાર, નરખના સમૂહ વડે શત્રુનો વધ કરનાર તે નૃસિંહ ભગવાનનું ચિંતન કર.

૧૫. શ્રીરામ વડે પૂજાયેલાં ચરણવાળી, મનોરમ આકૃતિ ધરાવતી, દેવોની વિપત્તિઓને દૂર કરનારી, કામપીડાઓને શમાવનારી, કામનાઓને સફળ કરનારી, કામદેવ વગેરે દેવોની વધૂઓ જેની આજ્ઞામાં સતત રોકાયેલી રહે છે, તેવી મહાદેવની પત્ની, સ્તુત્ય ક્રોધવાળી, જપાકુસુમ જેવી કાન્તિવાળી, આદરણીય ચરિત્રવાળી, સમસ્ત સામમંત્રો વડે આદરપૂર્વક સ્તુતિ કરાતી, મુક્તિના અસામાન્ય એવા સુખને આપનારી તે પાર્વતી માનું રક્ષણ કરો.

૧૬. હે ઝરુગાય ! તારી આ અવિવેકના ઘંડાર સમી, વિસ્તૃત અકલ્પ માયા કે, જેને લીધે પત્ની, પુત્ર, ધન શરીરોદિના દોષનું ચિંતન થતું નથી, તે મને ધ્રુવ કરે છે. (મૃત્યુ સમયની) તે યાતનાનો કોઈ ઉપાય નથી. ઓરે ! આ જગતમાં હું કોને શરણે જાઉં ? માટે હે માયાના નિવાસરૂપ ભગવન્ ! નૂતન મેઘના ભાઈ જેવા દેહવાળા ! તમે મારું રક્ષણ કરો.

૧૭. હે મિત્ર ! તું હાર આપે છે અને હરિણાક્ષીના સ્તનવિસ્તારને પકડવા ઇચ્છે છે, પણ તે તો તેના પ્રેમીને યુગ્મ કરીને તેની સાથે રમણ કરવા ઇચ્છે છે, આમાં તને આનંદ ક્યાંથી ઉદ્ભવે ? માટે કામદેવ સંબંધી મદને ત્યજીને વેદવાક્યોના સારરૂપ અવિકારી એવા મહેશ્વરને ભજ તો તું જન્મમરણને પાર જઈશ.

૧૮. શ્યામકેશવાળી સુંદરીના નયનકટાક્ષરૂપી મોહના સંભોગ શૃંગાર રસની અંદર વારંવાર લાંબા સમય સુધી તે ડૂબકી મારી છે, તે શું તારા માટે હીણપત્તિ થયું નથી ? એમાં શું લાભ છે ? મદિરાના જેવી (માદક) તરુણાવસ્થામાં રહેલો તું ધૂંડની જેમ આચરણ કરીને શું પામે છે ? તો મૃત્યુંજય, હઠ્ઠાહઠ્ઠ વિષને શમાવનાર મહાદેવને આત્મા અને મનથી બાંધી લે (વશ કર).

૧૯. ઓરે ! દાવાગ્નિની જ્વાળાઓની જેમ દણ્ડાડનાર કુટિલ એવો આ કલિ અતિશય સંતાપ પમાડે છે. હે વાસુદેવ ! આ જગતમાં તારા સિવાય બીજું કોણ આ કલિને અટકાવી શકે ? જેનાં ચરણોની સેવા કરવામાં સિદ્ધો, મુનિઓ અને દેવો અતિશય સ્પર્ધા કરે તેવા આપ આપના ચરણમાં ભાવપૂર્વક નમેલા અને શિશુભાવને પામેલા એવા મને (સ્વસ્વરૂપના) આનંદની પ્રસાદી આપો.

૨૦. દ્રવ્યની સ્પૃહાથી સઘળી દિશાઓમાં અથવા તો મેરુપર્વત પર્યંત દોડાદોડ કરી, તથા વિવિધ દેશોનો ક્લેશદાયી પ્રવાસ ખેડ્યો, છતાં તેનાથો લેશમાત્ર ધન ન મળ્યું, માટે હે મન ! આશાનો ઉપરવટ જઈને આપનારી, હસ્તમાં પાશને ધારનારી, અનેક જગતોની અધિષ્ઠાત્રી, ગિરીશની ઉપાસના કરનારી, દિશાઓના અધિપતિઓ વડે પૂજાતા ચરણકમળવાળી, પાર્વતીદેવીની ઉપાસના કરી તારી જાતને બચાવી લેવાની આશા રાખ.

૨૧. હે સૌમ્ય ! વેષને પલટી નાખનારું (કૃષ્ણ કેશ વગેરેથી શોભતા રૂપને વલીપલિતત્વવાળું કરનાર), સર્વ રોગોનું એકમાત્ર નિવાસસ્થાન, દોષોનું ઘર, (વિદ્યાભ્યાસ વગેરે) ગુણોનો એકદમ હાસ કરનાર એવું આ ઘડપણ માથે આવ્યું છે તે સંતોષ આપતું નથી, તો શરીરનું શોષણ કરતા ક્રોધ વગેરેને ત્યજીને શેષ આયુષ્યને ધ્યાન લાયકાતવાળું બનાવ. તેથી આ સંસારમાં તે માટે શેષનાગરૂપી ધનુષ્યવાળા, અનંગને જીતનારા શિવની પત્ની ભવાનીને શરણે જા.

૨૨. સંસારરૂપી મરુભૂમિમાં તને શો સાર જણાય છે ? હે શુભમતિ ! અત્યારે સારી રીતે તારા હિતને સાધી લે. ઓરે ! દુષ્ટ બુદ્ધિથી વિચારેલા સાહસથી શું ફાયદો થાય ? માટે યોગીઓના હૃદયમાં રહેલા, સૂર્યની કાન્તિથી પણ ઘણું વધારે એવું પોતાનું તેજ ધરાવતા, કંસના શત્રુ વિષ્ણુને પણ પૂજ્ય એવા ચંદ્રશેખર ભગવાનની મંત્રોથી સ્તુતિ કરીને સઘળા પુરુષાર્થોને સફળ કર.

૨૩. જેમણે મોહનો અજ્ઞાન સંબંધ ઝૂઘો કર્યો છે તેવાં ઘર, પુત્ર, ધન, શરીર વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે આ લોકમાં તેં કેટલું દુઃખ સહન કર્યું ? છતાં તારા પોતાના હિત માટે તારી બુદ્ધી ઠીઠામ ન થઈ. તેથી વૃષભવાહનવાળા, સંસારના તાપને હરી લેનારા, મેઘના જેવી કંઠની શોભા ધરાવતા, હાથમાં મૃગની

ચમકવાળા, ત્રિકાલાબાધ્ય (મોક્ષ નામના) સુખને આપવાનું માહાત્મ્ય ધરાવતા
 એવા તેજસ્વરૂપીને તું ભજ.

૨૪. બંને કાનમાં વાળી પહેરેલી કાનની સુંદર બૂટ ઉપરના બકુલ
 પુષ્પથી શોભતી, હંસીઓના ઝૂંડ વડે કરેલી ગતિની રમતવાતમાં નકલ કરતી,
 સચ્ચીઓ સાથે મધુર અને પ્રશસ્ત વાતચીત કરતી, પોતાના દર્શન દ્વારા આંખોને
 સફળ કરનારી, કમળ સહિત અન્ય પુષ્પોને હસ્તમાં ધારણ કરનારી, કાલીનાગનું
 દમન કરનાર (કૃષ્ણ)ની બહેન, તાલના દલ જેવી કાન્તિ ધરાવતી (શ્યામવર્ણા)
 તે કાલીમાતા મારું કલ્યાણ કરનારી થજો.

૨૫. દક્ષયજ્ઞના ધ્વંસ માટે ચતુરાઈપૂર્વકનો આગ્રહ રાખનાર, દેવો/
 વિદ્વાનોના સંપૂર્ણ પાલનમાં તત્પર, લાખોની સંખ્યામાં રહેલ ચન્દ્રો જેવા ધવલ
 દેહવાળા, પરાજિત શત્રુઓ પાસેથી (સાંભળવા) મળતી (તેમના વિશેની)
 આશ્ચર્યકારક કથાઓવાળા, નન્દી પર સવારી કરતા, લાખ જેવા રાક્ષસોના
 સમૂહનો સંહાર કરનારા અનર્ગલ દયાવાળા, નમન કરતા ભક્તોના પાલનહાર,
 યક્ષાધિપ કુબેરના પ્રિય મિત્ર એવા ત્રિલોચન તરીકે ઓળખાતા શિવના તેજનું
 તું સ્મરણ કર.

૨૬. રામ નામના પોતાના પુત્રની કામનાને પૂરી કરવા માટે ઉત્સુક
 એવા જગન્નાથે અશ્વધાટી નામનું આ વિશ્વહૃદય કાવ્ય રચ્યું.

પંડિત જગન્નાથે રચેલું અશ્વધાટી કાવ્ય પૂરું થયું છે.